

Ведрана Адамовић*

ЈУ Музеј Козаре

Приједор

Оригинални научни рад

УДК 061.233-053.81(497.15Тузла)“1904/1914”

DOI 10.7251/SIC2003140A

О ПРОМЈЕНИ ПРАВЦА ДЈЕЛОВАЊА ТАЈНОГ ЂАЧКОГ ДРУШТВА У ТУЗЛИ 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: Ђачке организације почеле су се оснивати по средњим школама широм земље, интензивније након анексије 1908. године, с циљем упознавања са словенском литературом, да би већ 1911-1912. године извјесне промјене. До тада чисто литерарне, омладинске организације по средњим школама добивају револуционарни карактер и због околности дјеловања постају тајне. Ђачко друштво у Тузли све од првог помена 1904. године па до априла 1914. било је састављено искључиво од Срба и неколико Срба муслимана. Након тога, свега два мјесеца прије атентата, у друштво улазе и Хрвати, њих четворица. Самим тим, у ранијој литератури познат термин, Српско – хрватска револуционарна омладина, када је ово друштво у питању, није у потпуности прихватљив, јер није истински утемељен. Хрвата и муслимана било је у тек незнатном броју. Разлози њиховог приласка Србима, такође су различити, од посве практичних, ради бољег разумијевања словенске литературе пред матуру, па до оних прикривених и срачунатих - идеолошких. Овом тајном ђачком друштву суђено је на Тузланском процесу, познатијем као Процес Тодору Илићу и друговима, иако је главна расправа одржана пред окружним

* vadamovic@yahoo.com

судом у Бихаћу од 13. до 30. септембра 1915. године. Овај преломни тренутак приказан је у раду највише кроз архивску документацију и мемоарску литературу која осликава праву суштину и карактер једног подијељеног друштва непосредно пред избијање Првог свјетског рата.

Кључне ријечи: Велика гимназија у Тузли, тајна ђачка друштва, младобосански покрет, велеиздајнички ђачки процеси, Аустроугарска монархија, Српско – хрватска револуционарна омладина.

Укратко о постојању тајног ђачког друштва у Тузли до априла 1914. године

Омладински покрет у БиХ, пратећи културно буђење на словенском југу, прихватио је Београд као свој културни центар, а српску демократију, под краљем Петром I, као свој политички модел. Омладински покрет у БиХ калио се радом у тајним ђачким друштвима.¹ Још прије него су студенти из БиХ потпали под снажне утицаје Мацинијеве Младе Италије, Младе Њемачке, Младе Хрватске и Младочеха Томаша Масарика, почело се са организовањем ђака средњих школа у БиХ. Школска омладина, у својој већини поријеклом сељачка, жури се да преда сељацима своје знање, отвара курсеве, оснива читаонице и популарне новине.² Разлика према ранијим генерацијама омладинског покрета је што ова након 1903. напушта оно високо мјесто у друштву – на галеријама са којих се не суди о комаду

¹ Душан Т. Батаковић, *Србија у предвечерје Првог светског рата: спољни и унутрашњи изазови*, у: Први Свјетски рат-узроци и посљедице, Академија наука и умјетности Републике Српске, (Бања Лука 2014), 123; Сретен Стојановић (16 година, шести разред, Приједор, српско – православна вјера) један од чланова тајног ђачког друштва у Тузли од јануара 1914. године је већ био у Београду, и како он сам каже „прелаз у Србију у то вријеме сматран је за највећу срећу. Србија, наша Србија, велика, снажна, слободна.“; Сретен Стојановић, *Сећања на младост 1904- 1922*, (Београд 1997), 38-39 ; „Викали су то је српска земља, то је земља слободе, узимали камење у џепове, чупали траву и цвијеће за спомен и Вујасиновић је то радио“; АБиХ, IV - 4 - 2 (24), Предмет: Јусуф Јашарагић (19 година, четврти разред, Тузла, муслиман).

² Војислав Богићевић, *Млада Босна, писма и прилози*, (Сарајево 1954), 274. извод из: Лав Троцки, *Сарајевски атентат, Владимир Гађиновић о раду и стремљењима Младе Босне*, Беч 1922, 5-11.

и силази у прве редове гдје се одлучује, а не слуша.³ Генерал Поћорек је за њега употребио историјски најмјеродавније име „Jungslawen“.⁴ Крајњи циљ, био им је ослобођење од аустроугарског јарма без обзира да ли су припадали српској или југословенској струји у покрету, а који ће тек након 1918. постати познатији као „Млада Босна“. За разлику од школа у осталим јужнословенским земљама, у БиХ су средње школе биле не само расадник просвете него и будилац национализма. Дио ученика тузланске Гимназије⁵ није имао само важну улогу у револуционарном покрету босанске омладине пред Први свјетски рат 1914, него су били веома ангажовани и у припремању атентата у Сарајеву. У њој су учили и били чланови тајне ђачке организације, не само највећи број учесника у атентату, него и главни атентатори: Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Васо Чубриловић,⁶ па је на тузланску омладину пала и највећа одговорност.⁷ На главној расправи

³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књига II, (Београд 1898), 523.

⁴ Исто, 524-525.

⁵ Гимназија је отворена почетком школске године 1899/1900, под именом Велика гимназија. Радила је по програму класичних гимназија све до 1915. године када прелази на програм реалних гимназија. Резултат уписа у школску годину 1913/14. био је укупно 315 ученика. Према вјероисповјести: „муслимана 89, српско – православних 108, римокатолика 98, Јевреја 20“; Архив Тузланског кантона (у даљем тексту АТКТ), Државна Реална гимназија у Тузли (ДРГТ), Општи списи, 1913; Записник прве редовите сједнице учитељског збора, дне 7. октобра 1913. године.; О друштву и суђењу тајном ђачком друштву на Тузланском процесу из 1915. детаљније у: Ведрана Адамовић, *Браћа Стојановићи и Тузлански ђачки процес 1915. године*, (Приједор 2020).

⁶ „Дне 3. јуна у јутру (...) ступи ненадано Трифко Грабеж (...) Казао нам је да је дошао преко Зворника у Тузлу и да ће ићи у Сарајево (...) На то нам је казао да је наша средина, под којом сам ја разумио посавске ђачке проп... (нечитко, вјероватно пропала, прим. В.А), а за мене је лично казао да сам погубљен. (...) Ту сам затекао Трифка Грабежа и Воју Васиљевића (...) Онда су Гавро Принцип и Стево Ботић, Војо Васиљевић, Вид Гаковић, Јован Зечевић сјели за један стол. Ја нисам сјео за њихов стол (...) Ја сам чуо да је неко упитао Гавру Принципа одакле је дошао, а Принцип му је одговорио: „Дошао сам из Добоја као шлосер“ (...) Други дан сам чуо од Јована Зечевића, да су Гавро Принцип и Трифко Грабеж отишли скупа у Сарајево, возом (...)“ Архив БиХ, IV-4-1 (23), Окружни суд Тузла, Процес против Тодора Илића и другова, Предмет: Божидар Томић (у даљем тексту АБиХ).

⁷ У сажетом тексту наведено је у краћим цртама оно што је суд сматрао инкриминирајућим за тузланску групу, замјерајући им „што су у години 1913/14. у Тузли оснуктом тајне ђачке организације, убирањем чланарине, одржавањем тајних скупштина и предавања, дописивањем, те тајним споразумљењем нарочито са атентаторима Недељком Чабриновићем, Васом Чубриловићем, Трифком Грабежом кријући их од 31. маја - 3. јуна 1914. у Тузли у свом стану, предузели нешто на начин поближе означени у прилогејој пријави градског котарског уреда од 7. јула 1914. број. 383. през. што би смерало на то да

оптужени Младен Стојановић указао је на двоструки критеријум схватања ђачких друштава.⁸ Тузланска ђачка организација радила је на ширењу народне свијести и народног култа код чланова литерарним стваралаштвом, тематским предавањима⁹, промишљањима и стога јер литература исказује националну душу у њеним најачим и најљепшим изражајима. Циљ организације је био да самообразовањем отме Србе ђачке ненародном васпитању које је школа систематски наметала и да уложи све силе да што већи број Срба ђака заврши гимназију.¹⁰ Теме предавања о којима су дискутовали биле су веома зреле и носиле су дубоки траг времена у коме су настале, са заједничком поруком да је најважније бити слободан и свој. Процес превазилажења литерарног обележја друштва босанскохерцеговачке омладине и одвајање у посебна ђачка друштва према политичким

се на силу измени начин владања који постоји у подручју гдје овај важи или одношај овог подручја према Аустроугарској монархији или државне везе која постоји између подручја и земаља ове монархије или да се измени на силу опсег и територијални одношаји подручја у којем овај закон важи или подручја и земаља Аустроугарске монархије учинио криомице у свези са другим сновањем позивањем, потицањем, заведеним ријечју, писмом, штампаним дјелима, властитим чином, приопћењем тајних намисли који до таквим циљевима воде и којим за то иде“; АБиХ, IV-4-1 (23) Stadtbezirksamt in Tuzla am 10. Juli 1914. an des Präsidium der Landesregierung Sarajevo; Оптужница бр. 948. против тузланске групе (Процес Тодору Илићу и друговима), иако је главна расправа одржана пред окружним судом у Бихаћу од 13. до 30. септембра 1915. године подигнута је од стране Државног одвјетништва Бихаћ, дне. 5. августа 1915. године. Према истој, оптужена су 43 ђака и професора из тузланске Гимназије и Трговачке школе.; Архив САНУ, 14485 – III – D – 3, 59. (у даљем тексту АСАНУ).

⁸ „То нам није била сврха, јер су та друштва имали и Хрвати, па нису била тајна“; АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Младена Стојановића; „Знао сам да Срби муслимани имају организацију, но ја се нисам за њих интересирао“; АБиХ, IV-4-1 (23), Предмет: Бранко Чубриловић (20 година, слушател медицине другог течаја, Босанска Градишка, српско – православна вјера).

⁹ „Осим тога Тодор Илић је држао предавање о друштвима и то о „Просвјети“, „Побратимству“ и задругама (...) Оваквих састанака је било четири или пет (...) Ја сам на једном састанку такођер држао јавно предавање о томе како ћемо поправити економско стање сељака (...) Војислав Васиљевић је држао предавање о алкохолизму на једном састанку“; АБиХ, IV-4-1(23), Предмет: Божидар Томић (19 година, седми разред, Сребреница, православна вјера); „ Био сам на предавању Младена Стојановића о Скерлићу, Тодора Илића о Матошу, Ранкова о Србима и Бугарима, Алије Симитовића о културним приликама муслимана у Босни“; АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Бранка Вуковића.

¹⁰ Божидар М. Томић, *Предговор: Српске ђачке организације у Тузли*, у: Мирољуб Богић, *Наше тамновање*, (Тузла 1938), 10;

ставовима, почео је с анексионом кризом.¹¹ Континуитет помињања српског ђачког друштва пратимо од 1904, а посве сигурно од 1906. и тада под називом клуб „Балкан“. Касније, од 1911. претендовало је да понесе име „Симо Милутиновић Сарајлија“, а спомиње се и назив „Књижница“, што свакако није много важно јер је правац дјеловања остао непромијењен.¹² Једно вријеме друштво интензивно ради да придобије национално свјесне ђаке муслимане.¹³ У школској години 1912/13. треба споменути и постојање званичног литерарног Алауповићевог клуба¹⁴ на гимназији. Тај је клуб отворен према Томићевом дневнику „18. децембра 1911. дакле још у школској години 1911/12, а престао је радити некако у прољеће 1913.“¹⁵ због несугласица међу ђацима.¹⁶ Такође, са знањем дирекције и дозволом владе постојало је и друштво за сузбијање опојних пића међу младима – „Трезвеност“. У тузланском ђачком друштву наступио је извјестан застој 1913. године управо због истрага које су тада вођене против ђака посебно у Сарајеву. Настављена је истрага и саслушање чланова напредњачке органи-

¹¹ Ђорђе Микић, *Austrougarska ratna politika 1914-1918*, (Banjaluka 2011), 252-253.

¹² На главној расправи приликом саслушања оптуженог Марка Илића поменути су и ранији предсједници ђачког друштва: „Године 1908/09. био предсједник Ђорђо Барбарес, за друге се не сјећам. Године 1909/10. био предсједник Перо Стјепановић. Године 1910/11. неко вријеме Перо Новаковић, а онда Перо Тодоровић. Године 1911/12. био сам ја предсједником, а у одбору су били Бранко Чубриловић, Младен Стојановић, Перо Гутеша и Миливој Ранков.“; АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Марка Илића.

¹³ У свом предмету – „преслушању“, а у вези овог писма Мијатовић изјављује следеће: „Ђачке организације замишљао сам као удружења, која су си поставила за циљ културни рад и гајење национализма, те буђење народне свијести у оном дијелу народа, који је још неосвједочен, а напосле међу муслиманима“; АБиХ, IV-4-2 (24), Предмет: Љубомир Мијатовић (23 године, свршени правник, Мостар, православне вјере); „Коначно на сједницама ЦК КПБиХ у јануару и мају 1968. муслиманима у БиХ признат је посебан национални идентитет, што је потврђено на попису становништва 1971. увођењем формулације „Муслиман“ у националном смислу. На тај начин одузет је смисао другачијег националног изјашњавања оним муслиманима који су се, у националном погледу, дотад изјашњавали као Срби или Хрвати“; Драга Мاستиловић, *Босна и Херцеговина, Социјалистички период до 1974.* у: Енциклопедија Републике Српске 1, (Бањалука 2017), 600.

¹⁴ Клуб који је организовао Тугомир Алауповић, професор и директор у гимназији (1910-1913), (прим. В.А).

¹⁵ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 35.

¹⁶ АБиХ, IV-4-2 (24), Предмет: Вељко Вујасиновић (31 година, професор гимназије, Босанска Дубица, српско-православна вјера).

зације по цијелој БиХ, у којој су, због ратне кризе и мобилизације поводом српских побједа у балканском рату, школе биле распуштене.

У исказу Војислава Васиљевића наводи се „да су у гимназији под конач школске године 1912/13. ђаци седмог разреда закључили основати ново друштво, да су се у црквеној авлији (православне цркве) састали они ђаци Срби, који су иступили из споменутог званичног клуба, ту и формално основали ново друштво, и изабрали за предсједника друштва Тодора Илића, а за књижничара њега тј. Војислава Васиљевића“.¹⁷ Ђаци су одржали два, три предавања иза цркве „те је у свему друштво трајало мјесец и по дана (...) Настала је пауза, која је била до конца априла 1914. године“.¹⁸ То потврђује и Томићев исказ да су „одлучили реновирати друштво од 1911. и наставити у јесен рад, те да је у одбор изабран још Сретен Стојановић и то за тајника. Тај одбор бијеше изабран за рад сљедеће године, кад се у јесен ђаци састану, како вели Тодор Илић“.¹⁹ Оно је почетком школске године 1913/14. одржало неколико састанака „али пошто чланови нијесу показали пуно интереса, ствар је застала, а сада (...) прије два и по мјесеца на ново се почело радити, изабран је одбор који се састоји већим дјелом од старих одборника“.²⁰ На иницијативу ђака из седмог разреда (Зечевића, Томића, Васиљевића, Кладара, Гаковића и Тодића), посебно Тодора Илића и Младена Стојановића „састало се концем априла или почетком маја у соколани Српског Сокола око 30-40 ђака, одлучили основати друштво и изабрали одбор: за предсједника Тодора Илића,²¹ за потпредсједника Младена Стојановића, за тајника Божидара Томића, за књижничара Воју Васиљевића, а за ревизора Драгу Мађера“.²²

¹⁷ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 34.

¹⁸ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Војислава Васиљевића.

¹⁹ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 34.

²⁰ АБиХ, IV-4-4 (26), Изјава Војислава Васиљевића (18 година, седми разред) од 2. јула 1914. код градског Котарског уреда у Тузли.

²¹ Као предводници друштва Тодор Илић и Младен Стојановић су добили и највише затворске казне, Тодор 20, а Младен 16 година затвора.

²² АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 34; „Они који су у апсу, ти су били од прилике у Соколани“; АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Љубомира Ранкова.

Тајно ђачко друштво које су чинили ђаци Срби и неколико Срба муслимана²³, од самих почетака рада дјелује са позиција очувања српске традиције, културе и идентитета и то је константа све до априла/маја мјесеца 1914. године када у друштво улазе први пут и Хрвати, а на састанку друштва које обнавља рад усваја се и „Прва редакција општег програма за омладински клуб Народно уједињење“, аутора Димитрија Митриновића. Као потврда друштва из 1914. наводи се и постојање заједничке фотографије чланова, као и признање Војислава Васиљевића: „Попис чланова имам у једној теки која се налази код мене код куће“.²⁴

Посљедња етапа у постојању тајног ђачког друштва у Тузли од априла 1914. године

И управо „ту се догоди оно, чему се годину дана прије неби нико на- дао. На тој тајној скупштини Срба ђака судјелују наине неки ђаци Хрвати“.²⁵ О периоду који је претходио том догађају најсликовитије је свједочио Војислав Васиљевић на главној расправи, објашњавајући како су се Хрвати прикључили српском друштву. Навео је сљедеће: „Ја сам се често дружио са Будимиром, те ни је он знао причати о њиховом хрватском ђачком друштву, а ја опет њему о нашем српском друштву, али не одмах почетком нашег друговања, јер сам се бојао да ме не пријави. Ја сам му причао да се наше друштво распало и да ћемо га могуће обновити, те ме он онда упитао да ли би он слободно нама приступио. Ја сам му обећао да ако ће га хтјети, да ћу га позвати. Недељу дана прије скупштине у Соко- лани ја сам сам то приопћио другим ђацима, а они рекли да немају ништа против. Тако се сјећам, да је Будимир ступио у наше друштво и Дојчански,

²³ У предмету (преслушању) ученика, Никифора Тодића наводи се да су „уз Србе пристали: Алија Симитовић, Салих Спахалић, Алија и Хуснија Куртовић но не знам да ли су радили директно за српство“; АБиХ, IV-4-1 (23), Предмет: Окружни суд Тузла, Никифор Тодић (20 година, седми разред, Тузла, српско – православна вјера) преслушање од 12. августа 1914.

²⁴ АБиХ, IV-4-4 (26)

²⁵ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 106.

јер је он опет пријатељ Будимиров (...) Мађер се дружио са Лазаром Кладаром, он је ваљда питао Кладара, јер су они овечер били скупа, ишли заједно на кафу, те су били интимни пријатељи (...) Ми смо већ из стида примили Хрвате као госте, јер они нијесу у друштву држали предавања. Речено је члановима нека се не љуте, да су и Хрвати дошли, да ћемо се међусобно упознати“.²⁶ Звонко Дојчански (Doicsansky) је раније био члан хрватског литерарног друштва и као разлог приласка српском ђачком друштву наводи: „Ступио сам године 1914. и у српско литерарно друштво, а ступио сам у то друштво ради тога јер сам стајао пред матуrom, па сам требао знати и српску књижевност“.²⁷ Алојзије Будимир о разлозима свог приласка српском ђачком друштву свједочи: „Међу нама и Србима било је само интимно пријатељство, ја сам дошао у друштво само ради своје користи, те бих пријавио да сам опазио какове протудржавне тенденције, те сам у друштво само зато ступио, пошто ми је Васиљевић рекао, да је то сасвим литерарно друштво“.²⁸ Младен Стојановић је током преслушања на главној расправи на питање пресједавајућег: „Како сте Хрвате изабрали у друштво?“ дао сљедећи одговор: „Хрвати су били више мање неактивни, то је било више из почаста (...) јер су Хрвати у друштво тешко примљени, него више из симпатије међу појединим колегама Србима“.²⁹

То су, према мишљењу суда биле посљедице „ове нове идеје, која се шири из краљевине Србије о јединству Срба и Хрвата која је имала своје поборнике „Вихор, Југославију, Глас Југа и Марјановићево Народно Јединство“.³⁰ И премда на тој скупштини судјелују само три Хрвата – колико се могло установити, док је Срба било најмање десет пута више, изабиру Срби ђаци у одбор Хрвата Драгу Мађера“.³¹ Владимир Черина у свом члан-

²⁶ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Војислава Васиљевића.

²⁷ Исто, Преслушавање оптуженика Звонимира Дојчанског.

²⁸ Исто, Преслушавање оптуженика Алојзија Будимира.

²⁹ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Младена Стојановића.

³⁰ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 96.

³¹ Исто, 108; „Звонко Дојчански, Никола Николић, Драго Мађер – других се не сјећам. Задња су тројица католици“; АБиХ, IV-4-4 (26), Изјава Војислава Васиљевића; „Око 40 Срба и 5 Хрвата ђака“; Исто, Изјава Драге Мађера (рођ. 1895, ђак петог разреда, римокатолик) од 7. јула 1914.

ку „Прије и послвије Косова“ весели се и истиче као врло важно да се Хрватска сјетила и замислила да би Србија могла да буде наш Пијемонт, па даље каже: „За нас је послвије Косова све друго него је прије Косова било: „Освећено Косово, ослобођена Стара Србија и Македонија, проширена је и ојачана у култури не само Србија, него и Хрватска, скупа са ближим Словенцима преко Купе, и србијанским дијелом побједоносне балканске војне, ударен је фундаменат згради југословенске културе у будућности српско – хрватске Нације (у оригиналу велико слово, прим. В. А.)“.³² Послвије балканских ратова, југословенство све више обузима ђачку омладину.³³

Из угла оних којима идеја „србо – хрватства“ није била блиска, могло се на саслушању чути и овакво тумачење: „Међутим у години 1913/14. настао је велики преокрет међу ђацима јер су Срби ђаци почели међу ђацима католицима и муслиманима пропагирати национализам, наиме србо – хрватство. У томе су Срби дјеломице успјели јер су пет католика привукли на своју страну, дочим међу муслиманима нису успјели“.³⁴ Познато је и то да су два мјесеца пред сам крај школске године 1914. Срби ђаци позвали хрватске да учествују на сијелу „Просвјете“, изводећи двије пјесме по договору. Сијело се одржавало у српској школи, а прије самог програма повела се и дебата на којој су по исказу, Мирослава Згаге тада присутног, „Хрвати бранили хрватско становиште а српски ђаци говорили о уједињењу Срба и Хрвата и заговарали ту идеју, а приказивали су нам то уједињење као неко културно уједињење, тако је то барем изгледало. У тој дебати са стране Срба особито су се истицали у заговарању те идеје Алија Симетовић и Младен Стојановић, матуранти те Војислав Васиљевић, а са стране Хрвата који се с њиховим мишљењем нису слагали били

³² Владимир Черина, повјереник за Далмацију, Хрватско приморје и Истру клуба „Народно уједињење“ (прим. В. А.) ; АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 105.

³³ Драга Мاستиловић, *Између српства и југословенства, Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, (Београд 2012), 159.

³⁴ АБиХ, IV-4-3 (25), Предмет: Мирослав Згага (19 година, осми разред, из Требиња са пребивалиштем у Приједору, вјере католичке) од 2. септембра 1914. пред Котарским судом у Приједору ; „Ту смо на пробама расправљали о народном јединству, те настала препирка између Срба, чистих Хрвата и Србо-Хрвата о том питању (...) ту је опет Војо Васиљевић рекао како би било лијепо, да се Хрвати и Срби уједине“; АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање свједока Мирославе Згаге.

су Никола Љубичић затим Чавловић, оба матуранти, те ја³⁵. О томе је на главној расправи током преслушавања свједока Мирослав Згага изјавио: „Почетком нису Хрвати пристајали на то, него касније су придобили Срби на ту идеју једно четворицу. У тој пропаганди национализма особито су се истицали Војо Васиљевић, Младен Стојановић, а од Муслимана (велико слово у ориг. тексту, прим. В. А.) Алија Симитовић, те скоро сви ђаци Срби у 7. и 8. разреду“.³⁶

Познато је да раније 1911. године хрватски ђаци нису хтјели „ради српског ексклузивизма“ присуствовати забави у гимназији коју је приредио директор са професором Жакулом. Такође, у забиљешци из Дневника Божидара Томића, начињеној дана 22. јануара 1911. стоји: „Биће нам прослава светосавска па је рекао катехета да пјевамо царевку,³⁷ и не знам да је ико више од тројице овдје пјевао“.³⁸ Већина ђака није хтјела да пјева царску химну, нити да узвикује цару „живио“, а један ђак, Србин, рекао је да његов владар није цар Франц Јозеф него краљ Петар. Први су изашли каснији атентатори, Васо Чубриловић и Милорад Стјепановић, а остале су спречили професори Васо Глушац и Вељко Вујасиновић.³⁹ Отуђеност се потврдила и приликом излета ђачке екскурзије у Зворник априла 1912. године „баш ради дијаметралног њиховог схваћања о народним питањима“.⁴⁰ Послије је појединим ђацима Србима замјерано у Оптужници што су током излета пјевали српске пјесме и радовали се преласку на слободну српску земљу. Из „извадка књиге прелазника“ 7. априла 1912. прешло је из Босне у Србију 67 лица из тузланске Гимназије. Према изјави Јусуфа Јашарагића „сутра дан отишли смо натраг у Тузлу, те је путем свирао Младен Стојановић, исто тако као на путу из Тузле у Зворник србијанску корачницу („Херцеговци и Босанци“ са варијацијом „Србијанци и Босанци“, прим. В. А.) што нам није било никако право, те се је седмог разреда гимназиста

³⁵ Исто.

³⁶ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање свједока Мирославе Згаге.

³⁷ Царевка је химна посвећена првом цару Аустријског царства Франци II, а компоновао ју је Јозеф Хајдн. Од 1826. до 1918. године била је химна Аустријског царства (прим. В.А.).

³⁸ АБиХ, IV-4-1 (23).

³⁹ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika 1914-1918...*, 258.

⁴⁰ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 82, Изјава свједока Хајнрика Катца.

Фрковић томе противио, али директор Алауповић није ништа против томе подузео⁴¹. Изјава Марка Илића, једног од ранијих предсједника друштва употпуњава наведено: „За моје вријеме није било говора да би се примили Хрвати у друштво. Јер ако би се Хрвати примили у друштво, то би га они могли пријавити, јер су добро стајали са Хрватима професорима, а могуће да су сада другачији⁴². Јасну слику подијељеног друштва, уз повремена одступања, потврђује и навод Звонка Дојчанског: „Ја се нисам никада са Србима дружио, тек у осмом разреду почео сам интимније с њима опћити⁴³“.

Према изјави Драге Мађера, ученика петог разреда „прије неколико година постојале су увијек велике неслоге међу српским и хрватским ђацима, тек у посљедње доба почели су Срби радити на томе, да се са Хрватима сложе. Након даљих договора је онда основана једна тајна организација Срба и Хрвата ђака. Циљ ове организације имао је литерарну сврху и ту сврху да се разјасни народно питање између Срба и Хрвата⁴⁴. Ипак сљедећа Мађерова изјава током истраге потврђује да се, ипак није много шта промијенило, те да учешће Хрвата у раду друштва није имало искрено утемељење: „Коначно очитујем, да сам Хрват старчевићанац и ступио у ову организацију зато што је сваком професору Србину и некојем Хрвату драго, ако се Хрват непоказује отвореним непријатељем Срба, те онда још из тог разлога, да пазим, да Срби не завађају неискусну хрватску младеж и недовлаче у своју организацију. За истину овога потоњег позивам се на све овдашње хрватске ђаке⁴⁵. На главној расправи приликом саслушавања у Бихаћу додао је и ово: „Тако исто нисам читао српских новина, ни часописа. Ја сам био поклоник „Хрватске свијести“ (...) Ја сам рекао својим колегама Хрватима да ћу ја из српског друштва иступити ако не буде литерарно. Ја, нити сам држао предавања, нити сам судјеловао код оснотка (...) ја нисам имао никакве протудржавне тенденције, нити сам

⁴¹ АБиХ, IV-4-2 (24), Предмет: Јусуф Јашарагић (19 година, четврти разред, из Тузле, муслиман).

⁴² АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Марка Илића.

⁴³ Исто, Преслушавање оптуженика Звонка Дојчанског.

⁴⁴ АБиХ, IV-4-4 (26), Изјава Драге Мађера од 7. јула 1914.

⁴⁵ Исто.

исте у друштву опазио, већ ради Хрвата не би се то могло догодити. Ја сам као повјереник распарчавао све до јуна 1914. „Хрватску свијест“ и „Младу Хрватску“, те мислим, да се гледе тога преслушавају др Бакрија Хаџи – Кадић и др Пилар, а исто ће то моћи посвједочити читава католичка Тузла. Нисам крив⁴⁶. На питање предсједавајућег које становиште има „Млада Хрватска“, оптужени Мађер на поменутој расправи одговара: „Чисто анти-српски“⁴⁷. У прилог овоме говори и свједочење Мирослава Згаге о питању Драге Мађера на главној расправи: „Он је говорио да је Франковац, ја сам га питао, зашто се онда дружи са Србима, а он је мени рекао, ја идем, па ћу вам све јавити“⁴⁸.

Против осуде (пресуде, прим. В. А.) од 5. октобра 1915. године Ис. 154/15. поднијета је „жалба ништовна и призив“⁴⁹ пред Окружним судом у Бањалуци 22. новембра 1915, која се уступила у Бихаћ „као тамо спадајућа“. Управо ту, у уводном дијелу наводи се да су на главној расправи одбијени неки приједлози одбране од велике важности „за просуђивање ствари (...) без уважавања тих предлога, немогуће (је) правилно суђење како у погледу чињеница тако и у погледу правног просуђивања“. Међу побројаним одбијеним приједлозима „предложено је, да се преслуша др Пилар и др Бахрија Кадић, како је оптужени Драго Мађер био повјереник „Хрватске свијести“ и „Младе Хрватске“⁵⁰. Како такав није могао бити члан

⁴⁶ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Драге Мађера, 16. јун 1915; „Мађер Драгутин, распарчавао је међу ђацима католицима дне. 16. новембра прије мисе лист „Хрватску Свијест“. Разредни старјешина проф. Фигурић испитао је ствар и констатирао да је Мађер тај лист добио од власника листа др. Бахрије Кадића, да купи претплатнике, а мислио је да је то слободно јер је лист сматрао културно-хисторијским. Ђаку је забрањено свако даљње распарчавање листа, а осим тога предлаже му разредни старјешина строги укор, који се и прима“; АТКТ, ДРГТ, Општи списи, 1913, Записник треће редовите сједнице учитељског збора, дне 20. новембра 1913. под пресједањем госп. директора Л. пл. Здунића, бр. 684.

⁴⁷ АБиХ, IV-4-5 (27), Ис. 154/1915, Преслушавање оптуженика Драге Мађера, 16. јун 1915; Наставак расправе од 18. септембра 1915; „(...) имао сам до 150 претплатника“; Исто.

⁴⁸ Исто, Преслушавање свједока Мирослава Згаге 23. септембра 1915.

⁴⁹ Призив – „правни лијек против првостепене одлуке због повреде правних прописа и погрешака утврђеног чињеничног стања“ (прим. В. А).

⁵⁰ „Још 1911. године старчевићанска омладина је у Младохрватском програму под тачком 7. истакла: „Младохрватство, као најизразитији поборник радикалне великохрватске пропаганде, која ће обухватити све хрватске земље, споменуте у политичком програму,

революционарне организације, јер човјек има само једно друштвено биће, а особито младић као Драго Мађер не може се преварити⁵¹. Приликом саслушавања државног „надодвјетника“ утврђено је да у наведеном случају: „Није почињена никаква ништетност тиме, што је пресудни суд горњи предлог међупресудом одбио, а то с разлога, јер је сам суд примио, да је Драго Мађер био повјереник „Хрватске Свијести“ и „Младе Хрватске“, а ипак се о његовој кривњи увјерио“⁵².

Из једног писма потписаног са Милисав (Милисав Лазаревић, називан Милић, студент у Загребу), а насловљеног на Вељка Вујасиновића примјетно је неслагање са старчевићанцима, иако се и они прикључују раду једног друштва у Загребу. То се очитује у овој констатацији: „Немој се чудити што су у наше коло звати и старчевићанци, треба прво знати какви су овдашњи ђаци. Што се мене тиче ја их не бих звао, али кад неки хоће, шарало се, али им је дошла смоква. Од свега није могло бити ништа, па и боље је, јер нико неби могао водити озбиљно ствар, какви су овдашњи ђаци. То једино ви у Бечу треба да радите, али никако са старчевићанцима, јер се у првој тачци разилазимо, а то је аутономија“⁵³.

Можда управо дио писма Вукашина Бабуновића,⁵⁴ бившег тузланског ђака, и студента медицине из Беча од 13. (26) марта 1912. године указује на неутемељеност хрватско-српске сарадње. Писано је било Петру Божићу, трговцу и организатору српског соколства из Пурачића, мјеста недалеко од Тузле: „ Драги Перине (...) Сада долази питање о „Зори“. Прије свега мо-

и к томе све хрватске насеобине, служећи се поглавито усменом агитацијом и штампом, те оснивањем културних институција, *не жацајући се у крајњим случајевима ни других средстава*“ (курзив – В. К.) (Ријеч младе Хрватске „Hrvatskom daštvo i svem narodu ro-svećuje Starčevićanska mladost“, Zagreb, 1911, 4); Василије Ђ. Крестић, *Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину*, (Београд, САНУ, Посебна издања, књига DCLXXXV 2017), 81.

⁵¹ АБиХ, IV-4-5, IV-4-6. „Жалба ништовна и призив Тодора Илића и другова по одвјетнику Димовићу“.

⁵² Исто, Одлука Врховног суда БиХ на жалбу од 6. фебруара 1916, бр. 1449 кз. упућена Окружном суду у Бихаћ 16. 2. 1916.

⁵³ АБиХ, IV-4-2 (24), Писмо од 19. јуна 1907.

⁵⁴ Вукашин Бабуновић је родом из Пурачића, свршио је гимназију у Тузли и судјеловао у ђачком покрету док је он још имао српски национални карактер. Доцније није био члан „Српско-хрватске националистичке омладине“ у Тузли; Војислав Богићевић, н.д.112-113.

рам ти рећи да желим о њој и њезином програму и досадањем раду изрећи објективно мишљење. Може бити да се мало и залетим, али немој мислити да је то из какве нетолеранције. Идеја о јединству Срба и Хрвата има и сувише слабе темеље, а да би се на њима могла створити велика зграда братске слоге. Хрвати су већи Аустријанци него сами Бечани или тиролски тротли. Хрватима никако не мирише ћирилица, то готово све-словенско и тако савршено писмо. Они виде у Београду, као центруму те „бити имајуће“ јужнословенске државе своју пропаст – оде „славно“ име хрватско“.⁵⁵ На основу пријаве градског Котарског уреда Тузла од 16. јула 1914. државни „одвјетник Браиек“ предложио је покретање истраге и притвора у истражном затвору против Вукашина Бабуновића ради злочина велиздаје 17. јула 1914. што је био члан „тајне револуционарне организације високошколске младежи у Бечу, односно у Грацу коју је основао и водио Бранко Чубриловић (...)“.⁵⁶

Из свједочења Ота Машека „међу Хрватима и Србима било је трвења, разлог истог била је разлика националних осјећаја. То се је трвење изражавало у полемици, а дошло је више пута и до ћушкања, као на пр. код Јована Зечевића и Салиха Аликадића, али тога је трвења нестало од прилике на 3-4 мјесеца прије конца прошле школске године. То трвење престало је зато што су Срби почели бити толерантнији, те што су настојали Хрвате ђаке за себе прибавити, односно за своју организацију“.⁵⁷ Салих Аликадић у својој изјави то потврђује констатујући: „Лањске године (1913, прим. В.А.) т.ј. у седмом разреду није било трвења међу ђацима Хрватима и Србима осим горе споменутог конфликта, а није га било зато, што се почело ширити некакво напредњаштво, којему је била сврхом сједињење Срба и Хрвата, али не знам тко га је ширио. Знам напокон и то да су у осмом разреду Срби и Хрвати били завађени, и то ради критизовања Скерлића о хрватским писцима. Главни узрок трвењу у опште, прије лањске године била је

⁵⁵ В. Богићевић, н.д. 89-90.

⁵⁶ АБиХ, IV-4-1 (23), Тузла, 17. јуна 1914, број 2537 д.о.

⁵⁷ АБиХ, IV-4-4 (26), Предмет: Ото Машек (18 година, студент-гимназијални, Цазин, римокатолик).

разлика политичких начела⁵⁸. У предмету Сулејмана Мулалића објашњено је дјеловање постојећих организација у гимназији: „Ја сам припадао сад овој, сад оној, ђачкој организацији према томе код које је стране било више професора дотичне народности. У овим организацијама ширила се је с почетка велико-српска, односно велико-хрватска идеја, али ту се нису употребљавала каква протузаконита средства него је свака организација настојала, да читањем разних књига освједочи и утврди своје присташе о реализирању тих идеја. Прије годину дана коалирале су се хрватске и српске странке на подлози свеславенског програма и послје тога времена нисам спадао ниједној странци. Колико је мени познато све ђачке организације нијесу имале какове протудржавне сврхе, наиме, да се државно правни положај Босне и Херцеговине промјени, него су имале сврху, да се народ Босне и Херцеговине у националном духу освјести, па у ту сврху нису се бирала каква насилна средства (...) Цијели наш рад у организацији састојао се је у том да се што више наобразимо читајући књиге које смо добијали у гимназијској библиотеци те смо се међу се подучавали, а забрањени часописи и књиге колико је мени познато нијесу међу нама циркулирали⁵⁹“.

Организовању Српско-хрватске напредне омладине у Сарајеву крајем 1911. претходила су организовања и међу Хрватима средњошколцима и старчевићанцима, који су се у омладини називали младохрвати (по омладинском гласилу „Млада Хрватска“, које је излазило у Загребу); клерикалцима, који су имали своју католичку конгрегацију, и организованог напредњачког покрета католика и муслимана, стасалог 1910. под утицајем напредњачког покрета у Хрватској и на основу слоге и јединства Срба и Хрвата.⁶⁰ Хрватска национална омладина је била „расцепљења у више одвојених праваца, са начелом да се ово рачвање поларизује на један југословенски и други клерикални део“⁶¹. Према Војиславу Божићевићу, крајем

⁵⁸ Исто, Предмет: Салих Аликадић (21 година, 8 разред, Кладањ, муслиманска вјера) Котарски суд Кладањ од 25. августа 1914.

⁵⁹ Исто, Предмет: Сулејман Мулалић (21 година, 7 разред, Добој, муслиман), Окружни суд Добој, 30. септембар 1914.

⁶⁰ Ђ. Микић, *Сарајевски атентат...*, 109.

⁶¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918 ...*, 533.

1910. ђаци Хрвати у свим средњим школама у земљи су имали формално организована друштва – слично и ђаци Срби – и та њихова друштва нису била литерарна, већ „чисто политичка, како се види и из предмета, што су неки ђаци изабрали за своја предавања“.⁶² У новој ђачкој организацији из 1914. од српске оријентације прешло се на југословенску, те од литерарне садржине, тамбурашких секција и кондиција на политичко-борбени рад.⁶³

Екскурзија у Далмацију, априла 1914. била је за тузланско ђачко друштво важна јер по повратку, Божидар Томић доноси програм „Народног уједињења“ који је, наводно, добио од једног непознатог ђака, Дубровчанина. Овај програм био је познат аустријским властима у Сарајеву 1912. године када је откривена тајна ђачка организација Српско – хрватска напредна омладина.⁶⁴ Програми ђачких националистичких дружина по разним школама БиХ, нађени при преметачини код више омладинаца, били су слични програму београдског омладинског друштва „Народно уједињење“ нађеног код Милоша Пјанића,⁶⁵ представника Српско-хрватске (или напредне) омладине, у којем се истиче идеја „суверенитета српско-хрватског народа у једној држави на слободоумним принципима“.⁶⁶ Са појавом програма „Народно уједињење“ напредњачки покрет прелази у покрет југословенске националистичке омладине.⁶⁷ По доласку у Тузлу Божидар

⁶² В. Богићевић, н.д. 267.

⁶³ Б. М. Томић, н.д. 18.

⁶⁴ В. Богићевић, н.д. 7.

⁶⁵ „Тема првог омладинског политичког процеса и осуде гласи: „Програм њене агитације је уједињење Југословена, тј. Срба, Хрвата и Словенаца и то не само културно, него политичко, државно, а са друге стране борба и мржња против Аустрије која стоји на путу остварења ове мисли, те је највећа противница Југословена“; Ђ. Микић, *Сарајевски атентат...*, 120-121.

⁶⁶ Ђ. Микић, *Сарајевски атентат...*, 93-94; Перо Слијепчевић, *Млада Босна*, у: *Напор БиХ за уједињење и ослобођење*, (Бањалука 2017) 187.; „Пре предаје у штампу, Димитрије Митриновић, загребачки студент и бивши ђак мостарске гимназије, као састављач нацрта програма, одржао је у Београду састанак којем су присуствовали напредни београдски и неки босански омладинци који су прешли у Београд на школовање, као и поједини омладинци из Хрватске. Програм је на састанку добио дефинитивну редакцију, а потом је разаслан омладинским организацијама у све југословенске земље под аустроугарском влашћу; Ђ. Микић, *Austroугарска ратна политика...*, 255.

⁶⁷ Исто.

Томић⁶⁸ је „Прву редакцију општег програма за омладински клуб Народно уједињење“⁶⁹ предао Тодору Илићу да га „употријеби за програм ђачког друштва“.⁷⁰ На састанку друштва предочен је програм, мада је остало недоречено да ли је друштво усвојило наведени програм или неку прилагођену верзију коју је Тодор Илић имао скицирану на парчету папира када је усмено излагао програм. Према Војиславу Васиљевићу, блиском пријатељу Гаврила Принципа „главне тачке су биле исте, само је текст нижег стила, јер је ова прва редакција писана у врло високом стилу. Могуће је да имаде и мањих одступања од тих правила, али сврха је једна те иста“.⁷¹ У својој

⁶⁸ „Те сам оснивању нове организације пришао у прољеће 1914 године, после једног састанка који је Бранко Чубриловић, тада лекар, одржао у дворани „Српског сокола“ Србима ђацима. На састанку је Чубриловић је у једном великом и одушевљеном говору изложио потребу прихватања нове, југословенске идеологије и рада омладине на основи одлучне борбе. Међутим, иако је овако озбиљна и важна идеја пала од једног несумњивог великог ауторитета у нашим редовима, нико се тада од присутних није за њу изјаснио, тако да се у тај мах могло закључити да се од лепе Чубриловићеве замисли неће моћи ништа практично остварити. Али после неколико конференција које сам одржао са својим класним и нешто млађим друговима на којима је начелно претресана потреба организације, пошто сам припремио терен код њих и добио Митриновићев програм „Народног уједињења“ од Васе Чубриловића у Сарајеву, приступио сам око половине априла 1914. оснивању организације... сазвао сам на један шири поверљив састанак већу групу Срба ђака у „Српску соколану“. На том састанку изложио сам потребу оснивања једне чисто југословенске организације у коју би имали да ступе само они који прихвате интегрални југословенски програм ... Дужност привременог одбора била је да задобије за организацију поуздане Хрвате и да спреми јасан и прецизан коментар Прве редакције општег програма клуба „Народног уједињења“ од Димитрија Митриновића“; Б. М. Томић, н.д. 23-24; Међутим, Божидар Томић наглашава да њен програм „најкраће је формулисао сам оснивач организације речима „Југославија под Карађорђевићима“. То је била формула и принцип који се имао усвојити при ступању сваког члана у организацију“; Б. М. Томић, н.д. 23.

⁶⁹ Текст „Прве редакције општег програма за омладински клуб Народно уједињење“; В. Богићевић, н.д. 296 – 299; „Међутим, у пракси је мали број чланова имао прилику да га прочита, а уз то је дио текста био неспретно и нејасно срочен (...) Премда многи нису прихватили унитаристички концепт, ипак им је било веома прихватљиво заговарање борбе против свега што је у материјалном и духовном животу противнационално (...)“; Опширније у : Milan Vukmanović, *Omladinski pokret i veleizdajnički proces đacima*, u: *Veleizdajnički proces u Banjaluci, Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“*, (Banjaluka 1987), 256-257.

⁷⁰ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, Бихаћ, 5. октобар 1915, 109.

⁷¹ АБиХ, IV-4-4 (26); Суд је био мишљења да је „Тодор Илић „Прву редакцију општег програма за омладински клуб Народно уједињење“ прерадио, да буде свакоме разумљива. С истог разлога Илић не чита програм, него си га само скицира и онда усмено предаје и објашњава“; АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, 141.

изјави он даље наводи да „ђачка организација постоји по праву већ неколико година уназад, али је онда њен програм био радикалан, т.ј. српско националан, дочим је сад националистичан т.ј. стоји на јединству Срба и Хрвата“.⁷² Божидар Томић објашњава да му је „казао Тодор Илић да је онај програм прерадио и показао ми је свој концепт (...) састанак је отворио Тодор Илић, који нам је прочитао понуђени програм, из којег се је могло разабрати да наша идеја мора бити културно уједињење Хрвата и Срба. Ја знам добро шта је то политичко уједињење, под овим подразумјевам оснута једне заједничке државе, али о томе није било никада говора“.⁷³ Војислав Васиљевић о том друштву наводи да су они „основали то друштво, јер је то обичај на школама, јер Хрвати имају своја друштва, а то је било и од прије (...) У нашем друштву било је 4 Хрвата и муслимана, остало били су Срби (...) сврха је била литерарна и нисмо се бавили политиком“.⁷⁴ У прилог томе свједоче и бројне изјаве других оптужених.

Супротно томе суд закључује да иако „сви оптуженици ђаци поричу, да су имали уопће какву злу намјеру, јер да се радило само о литерарноме друштву. Суд не прима те одбране, јер је већ доказано, да друштва нису била једино са сврхом литерарном (год. 1914. служила је литература готово искључиво у пропагандистичке сврхе). Осим тога има више момената, из којих се на субјективну кривњу оптужених тј. њихову свијест, знање, вољу и по томе на злу намјеру мора закључити“.⁷⁵

У писму Марка из Рељева⁷⁶ од 12. маја 1914. нађеног у стану Тодора Илића у вези новог друштва наводи се сљедеће: „Сам покрет је идеалан, замисао сложити браћу је најљепше нешто, што се може учинити. Ја сам по нешто у задње вријеме преко новина читао о томе (...) Али треба бити врло опрезан у примању њих самих. Сад не знам какви су али су прије били посве несигурни, хипер лојални и имали све особине слепе послу-

⁷² АБиХ, IV-4-4 (26).

⁷³ АБиХ, IV-4-1 (23), Предмет: Божидар Томић.

⁷⁴ Исто, Предмет: Војислав Васиљевић (18 година, ученик седмог разреда) од 12. августа 1914. код градског Котарског уреда у Тузли.

⁷⁵ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, Бихаћ, 5. октобар 1915, 140.

⁷⁶ „Марко Илић брат Тодора Илића је ђак богословије у Рељеву, а не знам гдје се сада налази“; АБиХ, IV-4-1 (23), Предмет: Војислав Васиљевић.

шности, да нису имали толике енергије, као што се хоће за овај покрет, да би иступили одважно, да би уопште показали неке борбености. Ваљда су прилике у Хрватској у задња доба утицале и на њих овде. И дај Боже да јесу!⁷⁷

Тодор Илић, најангажованији у раду друштва и сам о томе свједочи: „Ја знадем тенденцију националиста и народног јединства, а ми у друштву смо присталице били тога народног јединства, али само у културном погледу“.⁷⁸ Наставник тузланске гимназије, др Анте Ловрић сјећао се својих ђака пред 1914. на овај начин: „Ђаци Срби почеше носити у запучку некакве знакове. Пошто је постојала једна владина наредба да се ти знакови не смију носити, упућивали смо ђаке да знакове скину. Кад ђаци нехтједоше послушати речено им је да имаду, или да се покоре т.ј. да знакове скину ђаци наиме долазили су на у разред с тим знаковима) или да оставе разред. Ђаци су скоро једнодушно прихватили ово друго.“ Вјероватно се радило о знаку клуба „Народно уједињење“.⁷⁹ На судским процесима ђацима у БиХ, 1914. године било је установљено да су се у свим средњим заводима организовала међу ђацима тајна друштва под именом „националисте“. Свака школа је имала свој одбор и чланове. У Сарајеву се налазио централни одбор. Сврха овог друштва била је културно уједињење Југословена, затим политичко уједињење Срба, Хрвата, Бугара и Словенаца у једну државу под именом „Југославија“, и то као самостална држава, или под Србијом, или као република. Као знак носили су чланови хрватско-српске тробојнице, те мртвачку главу, било на прстену, или кравати.⁸⁰

Суд је на основу предоченог доказног материјала дошао до сљедећег увјерења и закључка: „Да је тузланскоме ђачкоме тајноме друштву од године 1914. био циљ велеиздајнички тј. да спреми најприје своје чланове, а онда и друге на револуцију, која је требала да букне, када дође до рата између Аустро-Угарске монархије и Краљевине Србије, па да тако помо-

⁷⁷ АБиХ, IV-4-1(23) ; Војислав Богићевић, н.д. 116 -118.

⁷⁸ Исто, Предмет: Тодор Илић (20 година, 8. разред, Шамац, српска - православна вјера), Записник Градског Котарског уреда Тузла од 5. јула 1914.

⁷⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918...*, 490. (АБХ, IV-4-3, бр. 354а.)

⁸⁰ Исто, 544. (АБиХ, IV-4-2, 30. јул 1914. ОС Сарајево – ОС Тузла)

гну непријатељу, да силом отргне јужнословенске покрајине (Крањску, Хрватску, Далмацију, Славонију, јужни дио Угарске, Босну и Херцеговину) од наше државе и споји их са Србијом. Тај свој задатак имало је друштво по увјерењу суда да врши предавањима, оснивањем друштва и другим „ситним радом“, како га препоруча брошура „Народна одбрана“ (...) Ђачко друштво од г. 1914. основали су Тодор Илић и његови другови, како сами признају и како ће се то још доказати. У том дакле њиховом дјелу у (А/2 оптуж.) садржана су објективно обиљежја злочинства велеиздаје по чл. 111б кз. Треба још доказати да су оптуженици и субјективно криви тј. да су имали при своме дјелању злу намјеру, како тражи закон“.⁸¹

Стварање Српско – хрватске напредњачке организације у Сарајеву, под утицајем из Хрватске, поделило је Србе ђаке на напредњаке, који су били за јединство Срба и Хрвата, и радикале који су били српски ексклузивисти, названи тако према Српској радикалној странци у Хрватској и Војводини.⁸² Тако Цвјетко Поповић, један од учесника у атентату, о напредњацима говори: „За мене сасвим нова „нација“ за коју сам сазнао тек у Сарајеву, били су тзв. „Србо-Хрвати“ или напредњаци (...) Њих смо сви сложено, и Срби и Хрвати нападали као издајнице свог народа“.⁸³

У идеолошком погледу „то су корјени из којих ће се, послије 1918, створити више супротних политичких праваца“.⁸⁴ Не само да је тешко, него је научно и нетачно тражити један заједнички основ у идеологији ове нове омладине. Она није имала јединствену, а посебно не трајну организацију.⁸⁵ Једна строга селекција од пет симболичних имена из омладинског покрета до 1914. (Младен Стојановић, Јездимир Дангић, Миле Будак, Аугуст Цесарец и Иво Андрић) представљала би пет различитих стремљена у преломним деценијама југословенске историје до 1945. године.⁸⁶

⁸¹ АБиХ, IV-4-5 (27), Осуда, Бихаћ, 5. октобар 1915, 139-140.

⁸² Ђ. Микић, *Сарајевски атентат...*, 111.

⁸³ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika 1914-1918...*, 254.

⁸⁴ Милорад Екмечић, *Национални покрет у БиХ, Историја српског народа*, VI-1, (Београд 1994), 332.

⁸⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918...*, 534.

⁸⁶ Исто, 525.

Према мишљењу Милорада Екмечића „тежња за југословенским, а не чисто српским националним уједињењем, долазила је из колективне опсесије српске интелектуалне елите да је довољно штети потиснути из културе свог народа владајући дух религиозне нетрпељивости, па да ће почети цветање једне више, европске, хуманије цивилизације. Потцењивали су бездан у који су сва југословенска друштва строваљена неуништивим духом религиозне искључивости. Тадашњи патријарх српске културе Јован Скерлић, после антисрпског погрома у Загребу 1902, када је разорено све српско што је затечено на улицама, мисли да је југословенско јединство неминовност, али немогуће пре него што се учини крај тако дубоким верским осећањима. Био је то пророчки зов у пустињи“.⁸⁷ Југословенски програм уједињења коначно је уобличен у Декларацији српске владе у Нишу 7. децембра 1914. познатијем као „Нишка декларација“. Српска званична политика је уместо српског националног уједињења на прво место својих циљева поставила стварање заједничке државе јужних Словена.

У контексту реченог, навешћу дио из књиге Митра Папића у дијелу насловљеном као „Национално–политичка кретања међу ученицима средњих школа“ који вјеродостојно сагледава управо оно што и проистиче из наведених изјава учесника тузланског ђачког процеса. Ученици су „повремено иступали у школи или ван школе. Све ово организовано је, углавном, на вјерској или националној основи и најчешће одвојено, јер су једни догађаји давали повода Србима ђацима, а други Хрватима ђацима. Било је и заједничких наступа, али ријеђе, и са мањим бројем учесника (...) многи који су до сада писали о политичкој активности ученика из овог периода, иако са добрим намјерама, историјски гријешили, пренаглашавајући сарадњу међу ученицима разних националности и истичући општејугословенске идеје у раду ђачких дружина и тамо гдје тих идеја није било“.⁸⁸ Слично је и у случају „Младе Босне“.

⁸⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, (Нови Сад 2011), 326.

⁸⁸ Митар Папић, *Школство у Босни и Херцеговини (1918-1941)*, (Сарајево 1984), 178-179 ; „Интересантно је да многи писци, који су после рата остали на тзв. југословенској линији, говорећи о *Младој Босни* нарочито подвлаче учешће Хрвата у њој, набрајајући и име-

Објављени извори

Богићевић, Војислав, *Млада Босна, писма и прилози*, (Сарајево 1954)

Необјављени извори

Архив Тузланског кантона, Државна Реална гимназија у Тузли
Архив БиХ, Окружни суд Тузла, Процес против Тодора Илића и другова
Архив САНУ, 14485

Литература

Адамовић, Ведрана, *Браћа Стојановићи и Тузлански ђачки процес 1915. године*, (Приједор 2020)

Батаковић, Т. Душан, *Нова историја српског народа*, (Београд 2000)

Батаковић, Т. Душан, *Србија у предвечерје Првог светског рата: спољни и унутрашњи изазови*, у: Први Свјетски рат-узроци и посљедице, Академија наука и умјетности Републике Српске, (Бања Лука 2014)

Vukmanović, Milan, *Omladinski pokret i veleizdajnički proces đacima*, у: Veleizdajnički proces u Banjaluci, Zbornik radova s Međunarodnog naučnog skupa „Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916“, (Banjaluka 1987)

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања, Историја Срба у новом веку (1492 -1992)*, (Нови Сад 2011)

Екмечић, Милорад, *Национални покрет у БиХ, Историја српског народа*, VI-1, (Београд 1994)

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књига II, (Београд 1898)

нујући све личности које су узеле ма каквог удела у њеном раду. Већ само ово претерано наглашавање је симптоматично и значи да се тиме жели утврдити „југословенска“ структура Младе Босне, коју ова стварно није имала“; Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, (Sarajevo 1990), 169; „То су била деца, младићи, којима се тресла рука кад су пуцали и бацали бомбе. То нису били за тај посао увежбани људи. Они су идеалисти, посвећени својој идеји, а то је била слобода. Тражили су уједињење прво српства па онда даље са свима осталима. Принцип је рекао - ја сам Србо-Хрват. Али шта то значи, то не значи ништа. Он је преваходно био Србин и он је као такав и био оптужен. Васа Чубриловић је увек говорио – ми смо били за Југославију, али смо, ипак били сви прво Срби. Али у тој „Младој Босни“ је било и муслимана и Хрвата и Срба. Према томе, није то била искључиво српска завереничка група“; Драгољуб Живановић, *Србија није хтела рат*, Историјске свеске, Андрићев институт, 7, (2014), 25.

- Живановић, Драгољуб, *Србија није хтела рат*, Историјске свеске, Андрићев институт, 7, (2014)
- Крестић, Ђ. Василије, *Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину*, САНУ, Посебна издања, књига DCLXXXV (Београд 2017)
- Masleša, Veselin, *Mlada Bosna*, (Sarajevo 1990)
- Мастиловић, Драга, *Босна и Херцеговина, Социјалистички период до 1974. У: Енциклопедија Републике Српске 1*, (Бањалука 2017)
- Мастиловић, Драга, *Између српства и југословенства, Српска елита из Босне и Херцеговине и стварање Југославије*, (Београд 2012)
- Микић, Ђорђе, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, (Бањалука 2014)
- Mikić, Đorđe, *Austrougarska ratna politika 1914-1918*, (Banjaluka 2011)
- Папић, Митар, *Школство у Босни и Херцеговини (1918-1941)*, (Сарајево 1984)
- Слијепчевић, Перо, *Млада Босна, у: Напор БиХ за уједињење и ослобођење*, (Бањалука 2017)
- Стојановић, Сретен, *Сећања на младост 1904- 1922*, (Београд 1997)
- Томић, М. Божидар, *Предговор: Српске ђачке организације у Тузли*, у: Богић, Миролуб, *Наше тамновање*, (Тузла 1938)

Vedrana Adamovic

ON THE CHANGE OF DIRECTION OF THE SECRET STUDENT SOCIETY IN TUZLA IN 1914.

Summary: *Students' organisations were being established throughout high schools across the country. In order to get more familiar with the Slavic literature, the process became more intense after the 1908 annexation and then, from 1911 to 1912, it experienced certain changes. Initially exclusively literary, those high school youth organizations started having revolutionary character and therefore became secret. Since it was first mentioned in 1904 all the way until April 1914, the Tuzla Students' Society consisted exclusively of Serbs and several Serb Muslims. Only two months prior to the assassination, four Croats entered the Society. Thus, the term "Serbian – Croatian revo-*

lutionary youth” used in earlier literature could not be entirely acceptable since it is not genuinely grounded. The number of Croats and Muslims was insignificant. The two nations approached Serbs for different reasons – some of them were completely practical – better understanding of Slavic literature, while the others were ulterior and dissent – ideological. This secret student society was prosecuted at the Tuzla Process, also known as proceeding against Todor Ilić and others, even though the hearing was held before the District Court in Bihać from 13th to 30th September 1915. This turning point is shown in the work mostly through archival documentation and memoirs that depicts the true essence and character of a divided society just before the outbreak of the First World War.

Key words: *Large Grammar School in Tuzla, secret students societies, “Young Bosnia”, treacherous students procedures, Austro – Hungarian Monarchy, Serbo - Croatian revolutionary youth*